

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου • ΣΠΗΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΡΕΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 • ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΙΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας • ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων • ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 • ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σπυρίδων Αργιρόπουλου • ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΑΣ, Διερευνώντας τη Θεσσαλική γαιοκτησία 1881-1900 • ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΠΟΥΛΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) • ANNA MARIA ΣΙΝΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΣΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΜΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδιάταξη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπύρη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γιάτση, Παναγιώτης Ελ. Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσσύλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ,
1881-1900

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.38229](https://doi.org/10.12681/mnimon.38229)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΑΣΙΑΣ Γ. (2024). ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ, 1881-1900. *Μνήμων*, 38(38), 157–180.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.38229>

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΑΣ

ΔΙΕΡΕΥΝΩΝΤΑΣ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΚΗ ΓΑΙΟΚΤΗΣΙΑ 1881-1900*

Η μελέτη του αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας, έπειτα από την ενσωμάτωσή της στο ελληνικό Βασίλειο, διαρθρώνεται με δύο βασικούς μεθοδολογικούς άξονες στην ελληνική ιστοριογραφία.¹ Καταρχάς, με τον προσδιορισμό των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών ως «τσιφλικιών». Τον όρο χρησιμοποιεί στην κλασική μελέτη του για το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα ο Κώστας Βεργόπουλος και την ίδια λογική ενστερνίστηκαν και οι μελέτες που ακολούθησαν.² Ταυτόχρονα, ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στη μελέτη της κατηγορίας των «ομογενών κεφαλαιούχων αγοραστών» που είχαν την έδρα τους στις παροικίες της ανατολικής Μεσογείου.³

Σε αυτά τα δύο κείρια ζητήματα εστιάζει το κείμενο που ακολουθεί,

---

* Το άρθρο αποτελεί αποτέλεσμα του ερευνητικού προγράμματος «ΜΕΤΟΠΟ-Μεσογειακά Τοπία του Πολιτισμού: Πολιτισμικά Τοπία του Παρελθόντος στη Διαχρονία της Μεσογείου», που εντάσσεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα: «Ανταγωνιστικότητα, επιχειρηματικότητα και καινοτομία» (ΕΣΠΑ 2014-2020). Το πρόγραμμα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης) και εκπονείται στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ/ΙΓΤΕ).

1. Ενδεικτικά βλ. Καίτη Αρώνη-Τσίχλη, *Αγροτικό ζήτημα και αγροτικό κίνημα. Θεσσαλία 1881-1923*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2005.

2. Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975· Βαγγέλης Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία στη Θεσσαλία (1881-1912)*, μέρος δεύτερο, *Η μεγάλη γαιοκτησία της Θεσσαλίας. Τα τσιφλίκια*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1992, σ. 181-355· Θαν. Καλαφάτης – Ευάγγ. Πρόντζας, *Οικονομική Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, τ. Α', *Συγκρότηση Εθνικής Οικονομίας*, σύμβουλος έκδοσης Σπ. Ασδραχάς, Αθήνα, ΠΟΠ, 2011, σ. 200-205.

3. Χρήστος Χατζηωσόφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62 (1983), σ. 28-34· Χάρης Εξερτζόγλου, «Η ελληνική ιστοριογραφία και το ομογενές κεφάλαιο: Προβλήματα μεθόδου και ερμηνείας», *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (1988), σ. 152-160.

θέτοντας στην ιστοριογραφική συζήτηση νέα ευρήματα. Ειδικότερα, θα παρουσιαστεί στις επόμενες σελίδες η λειτουργία των μεγάλων θεσσαλικών γαιοκτησιών, στο επίπεδο των έργων και των εργασιακών σχέσεων, με στόχο να αναδειχθεί η άποψη πως μετά το 1881 εντατικοποιούνταν η καπιταλιστική διείσδυση στην περιφέρεια. Μολονότι φαινομενικά διατηρούνταν παλιότερες συνήθειες, η οικονομία της αγοράς καθόριζε πια τις εξελίξεις. Αυτή η καινούργια συνθήκη θεωρώ πως συσκοτίζεται από τη χρήση του όρου «τσιφλίκι» και για αυτό προτείνω τη χρήση του όρου «μεγάλα αγροκτήματα». Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι διαφορετικές κατηγορίες γαιοκτημόνων της Θεσσαλίας, με βασικά κριτήρια αναφοράς την έκταση των αγροκτημάτων τους και τις επιχειρηματικές επιλογές τους.

Η ενδεδειγμένη μελέτη των παραπάνω ζητημάτων αντιμετωπίζει σημαντικές δυσκολίες, καθώς μας λείπουν ακόμη οι αρχειακές πηγές (διοικητικές, οικονομικές κ.ά.), που θα αποτελούσαν μια στέρεη τεκμηριωτική βάση.⁴ Μια συστηματική έρευνα στα διαθέσιμα συμβολαιογραφικά αρχεία των θεσσαλικών πόλεων θα μας αποκαλύψει πιθανότατα καιρίες πτυχές εκείνης της περιόδου. Έως ότου όμως οργανωθεί μια τέτοιου είδους έρευνα ή μας αποκαλυφθούν τα κρίσιμα αρχειακά τεκμήρια που αναζητούνται, σε αυτήν τη μελέτη αξιοποιήθηκαν τα πολυάριθμα «θραύσματα» και οι πληροφορίες που αποθησαυρίζουν συστηματικά οι σύγχρονοι μελετητές της τοπικής ιστορίας,⁵ αρχειακές πηγές χωρίς άμεση σχέση με το υπό μελέτη ζήτημα (π.χ. φύλλα της *Εφημερίδος της Κυβερνήσεως*, το Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, το Αρχείο του Στέφανου Δραγούμη) και η διατριβή της Φένιας Λέκκα που έχει διερευνήσει τη γαιοκτησία στη δυτική Θεσσαλία εστιάζοντας στην επιχειρηματική δραστηριότητα του Χρηστάκη Ζωγράφου, του ομογενή τραπεζίτη της Κωνσταντινούπολης και μεγαλύτερου γαιοκτήμονα της περιφέρειας εκείνη την περίοδο.⁶

4. Εξάιρεση αποτελεί το αρχειακό υλικό της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, που έχει διασωθεί στο Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τράπεζας και στο οποίο στηρίχθηκε η Αμαλία Χιωτάκη για τη μελέτη της *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19' αιώνα). Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994.*

5. Π.χ. στην εφημερίδα *Ελευθερία* της Λάρισας δημοσιεύονται τα τελευταία χρόνια συστηματικά πρωτογενείς πληροφορίες για πρόσωπα και γεγονότα από την περίοδο της ενσωμάτωσης της περιφέρειας έως τον Μεσοπόλεμο. Ενδεικτικά βλ. το δημοσίευμα της 12ης/8/2020 με τίτλο «Τα συμβόλαια του κτήματος Χαροκόπου», όπου παρουσιάζονται οι αριθμοί των συμβολαίων και λεπτομέρειες για το περιεχόμενό τους, <https://bit.ly/3dJ7k0e> (τελευταία προσπέλαση; 29/9/2021).

6. Φωτεινή Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος (1820-1898). Η επιχειρηματική*

Μεγάλα Αγροκτήματα

Έπειτα από τις ρυθμίσεις της ελληνο-οθωμανικής σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, τα οθωμανικά τσιφλίκια της Θεσσαλίας υπόκεινταν πλέον στο ρωμαϊκό δίκαιο, το οποίο καθόριζε πως ο κύριος του εδάφους ήταν κύριος παντός πράγματος που βρισκόταν πάνω σε αυτό, χωρίς κανέναν αστερίσκο. Μια καινούργια νομική κατάσταση εφαρμοζόταν άμεσα πλέον στη Θεσσαλία και την Άρτα.⁷

Εξειδικεύοντας την αναγνώριση του δικαιώματος της απόλυτης κυριότητας της γης στην ερμηνεία της κολιγικής σχέσης, είτε ως σχέση μίσθωσης, είτε ως σχέση εταιρείας, τα δικαστήρια σε κάθε περίπτωση καταργούσαν κάθε παλιότερο οθωμανικό δικαίωμα που διατηρούσε ο κολίγος-καλλιεργητής στο τσιφλίκι.⁸ Αυτός, τυπικά και ουσιαστικά, αποκοπτόταν από τη γη που καλλιεργούσε. Δεν αποτελούσε πια περιουσιακό στοιχείο προσδεμένο με αυτή, αλλά ούτε και του αναγνωρίζονταν δικαιώματα κάρπωσης της παραγωγής σε κάποιο καλλιεργήσιμο κομμάτι. Ευρύτερα μιλώντας, κάθε εμπόδιο που όριζε το οθωμανικό σύστημα των έγγειων σχέσεων στην ελευθερία της οικονομικής δραστηριότητας, έπαυε να ισχύει.⁹ Κάθε νόμιμος ιδιοκτήτης ήταν ελεύθερος να πουλήσει και να αγοράσει θεσσαλική γη, ενώ ο καλλιεργητής ήταν ελεύθερος, θεωρητικά τουλάχιστον, να μετακινείται για να εργαστεί.

Στην ίδια την καθημερινότητα, η καινούργια κατάσταση στις έγγειες σχέσεις εμπεδωνόταν μέσω της υπογραφής στα τοπικά συμβολαιογραφεία ατομικών ενοικιαστήριων γης και αγροληπτικών συμβολαίων. Ανάλογα συμβόλαια, βέβαια, είχαν εμφανιστεί ήδη από τη δεκαετία του 1850.¹⁰ Πλέον όμως κυριαρχούσε απόλυτα το φιλελεύθερο πλαίσιο, απουσίαζε ο

περιπέτεια ενός διάσημου αγνώστου ομογενή της Κωνσταντινούπολης, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2016.

7. Νικόλαος Παναζόπουλος, «Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η αγροτική μεταρρύθμιση», *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, ιδεολογία και πολιτική στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1987, σ. 211-224.

8. Κ. Αρώνη-Τσίγλη, *Αγροτικό ζήτημα*, ό.π., σ. 80.

9. Σωκράτης Πετμεζάς, *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2012, σ. 85-96.

10. Alp Yücel Kaya, «On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the mid nineteenth century: economists, pashas, governors, çiftlik-holders, subaşı and sharecroppers», *El. Kolovos (επιμ.)*, *Ottoman Rural Societies and Economies*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015, σ. 333-379.

αυτοκρατορικός γραφειοκρατικός καταναγκασμός στην οικονομική δραστηριότητα. Ειδικότερα, τα νέου τύπου συμβόλαια εδράζονταν στην ελεύθερη βούληση των δύο μερών, τυπικά τουλάχιστον, και καθόριζαν τους όρους της εργασίας που θα παρείχε ο συμβαλλόμενος καλλιεργητής στο αγρόκτημα του ιδιοκτήτη. Η σύναψη τέτοιου είδους συμβολαίων που προσδιόριζαν την ενοικίαση οικίας και αγρού σε εργαζόμενο καλλιεργητή για συγκεκριμένη χρονική διάρκεια με προσυμφωνημένο μίσθωμα, έστω κι αν αυτό καταβαλλόταν ακόμη σε είδος, αποτελούσε την έμπρακτη λειτουργία επιβολής σχέσεων ελεύθερης διαπραγματεύσεως της εργασίας.

Αυτή η συνθήκη διαφοροποιούνταν απόλυτα σε σχέση με τις παλιότερες τσιφλικικές σχέσεις. Αυτού του είδους τα συμβόλαια επιχειρήθηκε να επιβληθούν σε όλα τα θεσσαλικά αγροκτήματα, είτε επρόκειτο για τα μεγάλα των Χρηστάκη Ζωγράφου και Κωνσταντίνου Ζάππα είτε για εκείνο του άγνωστου στην ελληνική ιστοριογραφία Ιωάννη Γιανώτα.¹¹ Τα συμβόλαια αυτά όριζαν ρητά την αναγνώριση της απόλυτης κυριότητας του γαιοκτήμονα, τη διάρκεια της μίσθωσης ή την προθεσμία για δήλωση αποχώρησης από την πλευρά του καλλιεργητή. Στην τελευταία περίπτωση, αν ο καλλιεργητής δεν διατύπωνε με ρητό τρόπο την αποχώρησή του από το αγρόκτημα, η σύμβαση συνήθως ανανεωνόταν αυτόματα.¹²

Κατά βάση φαίνεται πως οι ιδιοκτήτες της γης επιχειρήσαν να διατηρήσουν στο νέο φιλελεύθερο πλαίσιο του ελληνικού κράτους τα προγενέστερα δικαιώματα των τσιφλικούχων αξιοποιώντας τη νομική ισχύ των συμβολαίων και διεκδικώντας ταυτόχρονα την κατάργηση των αντίστοιχων δικαιωμάτων που προσδιόριζε παλιότερα το οθωμανικό πλαίσιο για τους κολίγους. Κυρίαρχες επιδιώξεις τους ήταν να εγκλωβίσουν εργαζόμενους στην καλλιέργεια της γης αποστερώντας τους από τα παλιότερα

11. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη – Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκ. 238.1: «Έκθεσις προς το επί των Οικονομικών Υπουργείον περί των κληροδοτηθέντων κτημάτων του Κωνσταντίνου Ζάππα», Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σ. 439-443· Βασίλειος Καραμπερόπουλος, *Η περιοχή Βελεστίνου στο αγροτικό κίνημα*, Αθήνα 2003, σ. 134-135· Αντώνης Αντωνίου – Κωνσταντίνος Πεσλής (Εισαγωγή – Περιλήψεις – Ευρετήρια), *Συμβολαιογραφικές πράξεις συμβολαιογραφούντος ειρηνοδίκη Καρδίτσας Σοφοκλέους Ουταιοκαρύδη (1881-1882)*, Αθήνα, ΓΑΚ – Αρχαία Νομού Καρδίτσας & Gutenberg, 2010, σ. 33-34.

12. «[...] Δεκαπέντε τουλάχιστον ημέρας προ της λήξεως της ορισθείσης προθεσμίας οφείλει έχαστος των συμβαλλομένων να δηλώση εγγράφως προς τον έτερον την βούλησιν του περί αποχωρήσεως εκ της συμβάσεως ταύτης, όπως μη επέλθη κατά νόμον σιωπηρά ανανέωσις αυτής υπό πάντας τους προεκταθέντας όρους [...]», Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σ. 442.

οθωμανικά εθιμικά εμπράγματα δικαιώματά τους, να περιορίσουν δραστηρικά κάθε άλλη συμπληρωματική οικονομική τους δραστηριότητα και να τους ανταμείβουν με προϊόντα της παραγωγής (σιτάρι, καλαμπόκι κ.ά.) και όχι με χρήματα. Ο εργαζόμενος χωρικός καλλιεργητής, δηλαδή, ήταν ελεύθερος να διαθέτει την εργασιακή του δύναμη· εφόσον όμως δεν μισθοδοτούνταν, οι ανάγκες της επιβίωσης και η εκπλήρωση των φορολογικών του υποχρεώσεων σε χρήμα περιόριζαν ουσιαστικά στο ελάχιστο τις διαθέσιμες ελεύθερες επιλογές του.

Στη Θεσσαλία, μετά το 1881, ήταν ξεκάθαρο ότι η γη και η εργασία μετατρέπονταν σε αντικείμενα αγοραπωλησίας. Τα πρώην τσιφλίκια μετασχηματίζονταν σε ιδιοκτησίες αστικού τύπου, σε μεγάλα αγροκτήματα.

Οι γαιοκτήμονες και οι στρατηγικές τους

Εστιάζοντας, στη συνέχεια, στους ίδιους τους ιδιοκτήτες-γαιοκτήμονες, η Φένια Λέκκα μάς έχει παρουσιάσει μια πρώτη διερεύνηση για τη δυτική Θεσσαλία.¹³ Από τη μελέτη αυτή, από την αποδελτίωση των αρχειακών («θραυσμάτων») για την παρούσα έρευνα και από τον περαιτέρω συσχετισμό τους με άλλες πρωτογενείς πηγές προκύπτει ένας κατάλογος των γαιοκτημόνων ολόκληρης της περιφέρειας για την πρώτη δεκαετία της ενσωμάτωσης. Σε αυτόν καταγράφεται η γεωγραφική τους προέλευση, το εθνολογικό τους αποτύπωμα και το επιχειρηματικό τους στίγμα. Πιο συγκεκριμένα:

- Οι ομογενείς τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης, και συγκεκριμένα οι Χρηστάκης Ζωγράφος, Θεόδωρος Μαυρογορδάτος και Γεώργιος Ζαρίφης.¹⁴
- Ο Δημήτριος, ο Παύλος και ο Ιωάννης Στεφάνοβιχ-Σκυλίτσης, οι γιοι του χιώτη τραπεζίτη της Κωνσταντινούπολης Ζαννή Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση, που απεβίωσε το 1886. Οι συγκεκριμένοι αγόρασαν την επόμενη χρονιά (1887) τα περισσότερα μεγάλα αγροκτήματα στη Θεσσαλία. Ο Δημήτριος και ο Παύλος δραστηριοποιούνταν στην Κωνσταντινούπολη και ο Ιωάννης στο Λονδίνο, προέρχονταν δηλαδή από διαφορετικά επιχειρηματικά περιβάλλοντα και επένδυσαν στα θεσσαλικά αγροκτήματα αργότερα από τους πρώτους.¹⁵
- Ομογενείς επιχειρηματίες από την Τεργέστη, τις Παραδουνάβιες

13. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 566-575.

14. Στο ίδιο, σ. 361-464, 437-438, 492-497.

15. Στο ίδιο, σ. 495-496.

Ηγεμονίες, την Οδησό και την Αλεξάνδρεια, όπως ο Κωνσταντίνος Ζάππας, ο Παναγιώτης Χαροκόπος, ο Ιωάννης Οικονόμου, ο Γεώργιος Μαραθέας, ο Γεώργιος Αβέρωφ, ο Αλέξανδρος Κασσαβέτης και ο Σπυρίδων Τοπάλης.¹⁶

- Οθωμανικής-αλβανικής προέλευσης μουσουλμάνοι γαιοκτήμονες.¹⁷
- Μουσουλμανικά βακούφικα κτήματα.¹⁸
- Ιδιωτική περιουσία του Σουλτάνου, π.χ. τα αγροκτήματα Βοεβόδα, σημερινή Βασιλική Τρικάλων, και Μπαλαμπανλή, σημερινό Ασημοχώρι Σοφάδων Καρδίτσας.¹⁹
- Ορεινές μεγάλες κοινοτικές δασικές ιδιοκτησίες που διέθεταν οθωμανικούς αυτοκρατορικούς τίτλους και είχαν γίνει αποδεκτοί από το ελληνικό κράτος.²⁰
- Ιδιοκτησίες ντόπιων θεσσαλικών οικογενειών, όπως η οικογένεια Κ.

16. Στο ίδιο, σ. 458-465, 488-498.

17. Για λεπτομέρειες, βλ. Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σ. 82-126· Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 571-574· Α. Αντωνίου – Κ. Πεσλής, *Συμβολαιογραφικές πράξεις*, ό.π. σ. 21· Φοίβος Δ. Καζάκης, «Η αγοραπωλησία του τσιφλικιού του Λουτρού της Λάρισας (1895)», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 65 (Λάρισα 2014), σ. 66-67.

18. Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών (στο εξής: ΙΔΑΥΕ), φάκ. 1882:7.2, φάκ. 1885:7Α.2, φάκ. 1887:7Α.2: Βακούφικη Επιτροπή – Βακούφικα Κτήματα. Στα ορεινά των Τρικάλων (περιοχή Γαρδικιού) καταγράφεται επίσης οθωμανική δημόσια περιουσία, υπό αποζημίωση από το ελληνικό κράτος σύμφωνα με τη συνθήκη ενσωμάτωσης, ΦΕΚ Α'512, 7/12/1883, Μέρος Δ, Αριθμός 98417: «Περί των διατυπωθεισών υπό των Οθωμανών αντιπροσώπων αποζημιώσεων ως επιβαρυνουσών το ελληνικό κράτος», σ. 2903-2908.

19. ΙΔΑΥΕ, φάκ. 1884:7.2: Ελληνοτουρκική επιτροπή περί καθορισμού του εν Θεσσαλία κτήματος του χωρίου Μπαλαμπανλή, φάκ. 1885:7Α.1: Οροθεσία του Ελληνικού κράτους, φάκ. 1885-1886: Αρχεία της εν Θεσσαλία Ελληνικής Επιτροπής.

20. Π.χ. η κοινοτική δασική ιδιοκτησία 3.470 στρεμμάτων των κατοίκων της Gudunvasda / σημερινή Καλομοίρα, στον ορεινό όγκο της επαρχίας Καλαμπάκας. Ανάλογες περιπτώσεις στην ίδια περιοχή αποτελούν το συνδιδόκτητο δάσος της Φλιάκας Κερασιάς / σημερινή Αχλαδέα, και της Κουτσούφλιανης / σημερινή Παναγία. Βλ. «Το συνεταιρικό δάσος της Καλομοίρας και τα προβλήματά του», *Ορεινή Καλαμπάκα*, έτος 1ον, αρ. 4 (Απρίλιος 1982), σ. 3-4· Γιώργος Παπαδημητρίου, *Η Καλομοίρα και το Δάσος της*, Αθήνα 2009, σ. 26-30, Άρειος Πάγος – Απόφαση 278/2014: «Περί αναγκαστικού δασικού συνεταιρισμού διαχείρισεως του συνδιδόκτητου και εξ' αδιαιρέτου δάσους Θεοτόκου / πρώην Φλιάκα Κερασιάς», ΙΔΑΥΕ, φάκ. 1903, Α/71.2-11.2: Οροθεσία του κράτους – Βακούφικη Επιτροπή: Έγγραφο του Νομάρχη Τρικάλων περί του τίτλου του δάσους των Κουτσουφλιανιτών.

Βλιτσάκη / Μπλιτσάκη από τα Τρίκαλα, Δ. Τοπάλη²¹ και Δ. Τσοποτού από τον Βόλο, Κλ. Αναστασίου από την Αγιά, Απ. Βασιαρδάνη ή Βασαρδάνη από τον Μεσενικόλα Καρδίτσας, οι αδελφοί Ζωγλοπίτη από τη Ραχούλα Καρδίτσας κ.ά.²²

- Έλληνες με επιχειρηματική έδρα την Παλαιά Ελλάδα, όπως ο Κωνσταντίνος Αγαθοκλής και ο Κωνσταντίνος Μαλλιόπουλος. Και οι δύο είχαν ως επιχειρηματική τους έδρα τη Φθιώτιδα εκείνη την περίοδο.²³
- Ελληνόφωνοι και βλαχόφωνοι με επιχειρηματική δραστηριότητα στα όμορα οθωμανικά εδάφη, όπως ο Αθ. Καζαμπάκας από τη Βέροια και ο Νικ. Πίχτος από το Μέτσοβο.²⁴
- Μικρότερου βεληνεκούς αγοραστές κτημάτων από οθωμανούς πωλητές που αποχωρούσαν.²⁵ Την περίοδο 1880-1884 κάτοικοι της περιφέρειας από κάθε επαγγελματική και κοινωνική κατηγορία δανείζονταν από τοκιστές και άλλους κεφαλαιούχους με στόχο να αγοράσουν κυρίως τα κτήματα των αποχωρούντων Κονιάρων.²⁶

21. Πρόκειται για διαφορετική οικογένεια από εκείνη του Σπυριδώνος Τοπάλη, μολονότι και οι δύο έτυχε να κατοικούν στα Λεχώνια του Πηλίου στις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. <https://bit.ly/3ve9jQh> (τελευταία πρόσβαση 29/9/2021).

22. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 488-498 και πίν. 38 στις σ. 573-577.

23. Ο Κωνσταντίνος Μαλλιόπουλος υπήρξε έμπορος με έδρα τη Λαμία, βλ. *Ποικίλη Στοά* 15 (1912), σ. 615-617. Ο Κωνσταντίνος Αγαθοκλής διέθετε εκκοκιστήριο στη Στυλίδα, βλ. Αντώνης Αντωνίου, «Τα τσιφλίκια του Κωνσταντίνου Αγαθοκλή στη νοτιοδυτική Θεσσαλία», *Ο Δήμος Ταμασίου μέσα από την ιστορία του και τον πολιτισμό του*, Καρδίτσα 2010, σ. 97-105, Χριστίνα Αγρανατώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 123.

24. Παύλος Πυρίνος, «Οι ευεργέτες της Βέροιας», *Προσωπογραφικά και ιστορικά. Πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων και ημερίδων*, Βέροια 2009, σ. 17-26 (ανάτυπο). Αγγελική Χατζημιχάλη, «Οι εν τω Ελληνοσχολείο Μετσόβου διδάξαντες και διδαχθέντες», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 15 (1939), σ. 59-158· Βασίλειος Σκαφιδάς, *Ιστορία του Μετσόβου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2016, σ. 56, Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., πίν. 38 στις σ. 573-577.

25. Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας. Μελέτη περί μορτής*, Βόλος 1906, σ. 21· Καλλιόπη Τσουμάνη, *Πολιτική αλλαγή και οικονομία: Αγοραπωλησίες γης στην επαρχία Φαρσάλων (1881-1912)*, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Βόλος 2006, σ. 28-36.

26. Α. Popovic, *L'islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Βερολίνο 1986, σ. 117-119· Βασίλης Νιτσιάκος, *Λαογραφικά ετερόκλητα. Από τα «Κονιαροχώρια» στις σύγχρονες κοινότητες της περιοχής Αμπελώνα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1997.

Σε αυτήν την κατηγορία διακρίνονται δύο υποκατηγορίες από την έως τώρα έρευνα: α) εκείνη των ντόπιων, όπως συνέβη στην περίπτωση των Ζαβλανίων / του σημερινού Παλαιόπυργου των Τρίκαλων, όπου τέσσερις Έλληνες αγόρασαν μεγάλα αγροτεμάχια και χαρακτηρίζονται ακόμη και σήμερα «τσιφλικιάδες» από τους τοπικούς ιστοριοδίφες.²⁷ β) εκείνη των μετακινούμενων τσελιγκάτων με προέλευση από βλαχόφωνες ορεινές κοινότητες, όπως το Περιβόλι Γρεβενών, οι οποίες αγόρασαν τότε επίσης τις γαίες των Κονιάρων.²⁸

- Τέλος, καταγράφεται αξιοσημείωτος αλλά αδιευκρίνιστος ακόμη αριθμός πεδινών και ημιορεινών κυρίως εκτάσεων που ελέγχονταν από τις ορθόδοξες εκκλησίες και τα μοναστήρια.²⁹

Εκτός από την αποσαφήνιση των βασικών οικονομικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών των γαιοκτημόνων, επιπλέον χρήσιμα στοιχεία για τη διερεύνηση της θεσσαλικής γαιοκτησίας εκείνης της περιόδου αποτελούν το μέγεθος των μεγάλων αγροκτημάτων και το γεωγραφικό σημείο στο οποίο βρίσκονταν. Από τις έως τώρα διαθέσιμες πληροφορίες προκύπτει ο παρακάτω Πίνακας, με αξιοσημείωτο δείγμα:

27. Χωρίς όμως να διαθέτουν την οικονομική εμβέλεια και τα μεγάλα αγροκτήματα των ονομάτων που ήδη παρουσιάστηκαν. Έλεγχαν όμως εκτάσεις από 1.000 έως 3.000 στρέμματα. Ταυτόχρονα, στην ίδια περιοχή εντοπίζονται και αγοραστές στρεμμάτων κάτω από 1.000 στρέμματα, βλ. Αθανάσιος Γ. Βαλοτάσιος, *Παλιόπυργος των Ζαβλαντιών*, Τρίκαλα, DeGiorgio, 2009, σ. 124.

28. Τέτοιες αγορές εντοπίζουμε στο Τόϊβασι / Καλοχώρι και στο Μακρυχώρι, στον άξονα Λάρισας – Κατερίνης, στο Αβδουλάρ / Νέο Περιβόλι, στο Ταχταλασμάν / Μικρό Περιβολάκι και στην Αγναντερή, στον άξονα Λάρισας – Βελεστίνου, και τέλος στο Χατζόμπασι / Υπέρεια, στην ευρύτερη περιοχή των Φαρσάλων, βλ. Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σ. 413-414. Παύλος Λάλος, «Συμβόλαια αγοραπωλησίας του 1882 από Οθωμανούς σε Έλληνες στο Τόϊβασι της Λάρισας», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 73 (2018), σ. 360-368. Κωνσταντίνα Ντάσιου, «Σημαντικές μεταβολές στις εποχικές μετακινήσεις των ποιμενικών οικογενειών της Βόρειας Πίνδου: Η περίπτωση του οικισμού Περιβόλι Γρεβενών (19ος – μέσα 20ού αι.)», Χαρ. Καρανάσιος – Κ. Ντίνας – Δ. Μυλωνάς (επιμ.), *Η Δυτική Μακεδονία στους Νεότερους Χρόνους, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ιστορίας Δυτικής Μακεδονίας, Γρεβενά 2-5 Οκτωβρίου 2014*, Γρεβενά, Εταιρεία Δυτικομακεδονικών Μελετών, 2016, σ. 127-156.

29. Βαγγέλης Πρόντζας, «Ο βαθμός εκχρηματισμού εκκλησιαστικού τσιφλικιού στη Θεσσαλία του ύστερου 19^{ου} αιώνα», *Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό Χώρο*, Αθήνα, ΕΚΚΕ – ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1988, σ. 534-551.

Πίνακας 1
Μεγάλοι γαιοκτήμονες και αγροκτήματα στη Θεσσαλία, 1881-1900*

Ιδιοκτήτης	Περίοδος αγорάς	Οικισμός / αγροκτήματα	Έκταση (στρέμματα)	Μετονομασία	Επαρχία		
Χρηστάκης Ζωγράφος	1868-1881	Ζάροχο	187.301	Ζάροχο	Τρικάλων		
		Γριζάνο	81.286	Γριζάνο	Τρικάλων		
		Νεοχώρι	115.844	Ουγαλία	Τρικάλων		
		Κουπρουτζή	28.035	Γεφύρια	Καρδίτσας		
		Μαυρομμάτι	25.000	Μαυρομμάτι	Καρδίτσας		
		Καππάς	7.740	Καππάς	Καρδίτσας		
		Γελάνθη	5.634	Γελάνθη	Καρδίτσας		
		Μεσδάνι	17.355	Αγναντερό	Καρδίτσας		
		Παλαιοχώρι	5.802	Παλαιοχώρι	Καρδίτσας		
		Λαζαρίνα	13.551	Λαζαρίνα	Καρδίτσας		
		Χάρμενα	2.403	Χάρμα	Καρδίτσας		
					Σύνολο: 489.951		
		Κωνσταντίνος Ζάππας	1879-1889	Λαζαριμπούργα	20.451	Κάτω Δασόλοφος	Δομοκού-Φαρσάλων
Μπάκρατσι	41.393			Ζάππειο	Λάρισας		
Ταουσάν	17.929			Μαυροβούνι	Λάρισας		
Ψυχικό	24.110			Ψυχικό	Λάρισας		
Τεκελή	18.982			Μικρό Βουνό	Καρδίτσας		

Ιδιοκτήτης	Περίοδος αγорάς	Οικισμός / αγρόκτημα	Έκταση (στρέμματα)	Μετονομασία	Επαρχία
		Καρδιτσομάγουλα	18.898	Καρδιτσομαγούλα	Καρδίτσας
		Μαγουλίτσα	8.768	Μαγουλίτσα	Καρδίτσας
		Μικρά Πολύανα	7.700	Μουριά	Τρικάλων
		Παπαράντζα	4.000	Δενδροχώρι	Τρικάλων
		Μεγάλα Καλύβια	25.500	Μεγάλα Καλύβια	Τρικάλων
		Αγία Κυριακή	6.000	Αγία Κυριακή	Τρικάλων
		Καρυαί	3.726	Καρυές	Τρικάλων
			Σύνολο: 197.457		
Οικογένεια					
Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση	1887-1888	Νάματα	18.000	Νάματα	Λάρισας
		Σαρσλάρ	34.000	Μεγάλο Μοναστήρι	Λάρισας
		Χατζόμπασι	18.000	Νίκη	Λάρισας
		Χατζημίσι	70.000	Στεφανοβίκειο	Λάρισας
		Ριζόμυλος	26.000	Ριζόμυλος	Λάρισας
		Χατζή			
		Μουσταφαλάρ	30.000	Ρεύμα	Λάρισας
		Κοτζ-Μπασάν	22.000	Νέα Λεύκη	Λάρισας
		Μπουγιούκ Χαλίτς	35.800	Δίλοφο	Λάρισας
		Αμαρλάφ	42.000	Κοιλάδα	Λάρισας

Ιδιοκτήτης	Περίοδος αγοράς	Οικισμός / αγρόκτημα	Έκταση (στρέμματα)	Μετονομασία	Επαρχία
				Σημερινές συνοικίες	
		Ακ. Σερβί	19.000	Νεάπολη και	Λάρισα
		Χισαφλίβι	27.000	Λειβαδάκι Λάρισα	
		Οκτσιλάρ	4.000	Όσσα	Λάρισα
		Καστρί	19.100	Αγία Σοφία	Τυρνάβου
		Τσούξανι	23.000	Καστρί	Αγιάς
				Δήμητρα	Αγιάς
		Σέλι	11.000	Ρεματιά	Δομοκού-
		Κρασιά	15.000	Κρασιά	Φαρσάλων
		Τσαμάσι	75.000	Ανάβρα	Καρδίτσας
		Βοστίδι	19.500	Κρήνη	Καρδίτσας
		Τσοτούλι	7.800	Παναγίτσα	Τρικάλων
		Βόργιανη	30.000	Αγλαδοχώρι	Τρικάλων
		Μπάγια	15.000	Πετρωτό	Τρικάλων
		Μπουχουνίτσα	14.000	Μεγαλοχώρι	Τρικάλων
		Ρίζαριό	6.000	Ρίζαριό	Τρικάλων
		Λόγγος Αχμέτ Αγιά	7.500	Λόγγος	Τρικάλων
		Φλαμούλι	9.000	Φλαμούλι	Τρικάλων
		Στεφανουσαίοι	7.000	Δροσερό	Τρικάλων
			Σύνολο: 604.700		

Ιδιοκτήτης	Περίοδος αγорάς	Οικισμός / αγρόκτημα	Έκταση (στρέμματα)	Μετονομασία	Επαρχία
Γεώργιος Ζαρίφης Θεόδωρος	1879-1880	Σοφάδες	25.000	Σοφάδες	Καρδίτσας
Μαυρογορδάτος Αλέξανδρος	1881-1899	Καλαρόφ	24.000	Γραμματικό	Καρδίτσας
Κασσαβέτης	1881-1888	Αϊντίν	27.000	Αϊδίνο	Αλμυρού
		Γενικό σύνολο:			
		1.368.108			

* Τα στοιχεία για τη σύνθεση του Πίνακα 1 αντλήθηκαν από τις εξής πηγές: ΦΕΚ Α'17, 1/2/1902: «Περί αγοράς των εν Θεσσαλία κτημάτων του Ιωάννου Στεφάνοβιτς – Σκυλίτση», Γενάδιος Βιβλιοθήκη – Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκ. 239.1: Ζάππειος Επιτροπή Οικονομικά, Γενάδιος Βιβλιοθήκη – Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, 185.3: Στεφανοβίτσεια Κτήματα, Φ. Λέκκα, Χρηστάκης Ζωγράφος, ό.π., σ. 437-438, 492-497, 571-577. Αικατερίνη Καρβελά, *Μηχανισμοί εγκατάστασης αγροτικών πληθυσμών. Πρόσφυγες και εγχώριοι στη Θεσσαλία 1907-1911*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα 2005, σ. 121, Βάση δεδομένων του προγράμματος, «Ιστορία της Ύπαιθρου: Η ελληνική αγροτική οικονομία στο Μεσοπόλεμο» του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (ΙΜΣ/ΠΤΕ), <http://census.ims.forth.gr/>, Πρόγραμμα, «Μετονομασίες των οικισμών της Ελλάδας 19ος-21ος αιώνας» του Ινστιτούτου Ιστοριών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΙΙΕ/ΕΙΕ), <http://settlement-renames.eie.gr/>, Βάση δεδομένων «Διοικητικές μεταβολές δήμων και κοινοτήτων», της Ελληνικής Εταιρείας Τοπικής Ανάπτυξης και Αυτοδιοίκησης, https://www.eetaa.gr/index.php?tag=dk_metaboles_Ενόττητα, «Μετονομασίες των οικισμών της Θεσσαλίας», στην ιστοσελίδα του Δημήτρη Λιθόζου, <http://www.lithokou.net/p/metonomasies-ton-oikismou-tis-thessalias>.

Ο Χρηστάκης Ζωγράφος, η οικογένεια Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση και ο Κωνσταντίνος Ζάππας ήταν οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες στην περιφέρεια. Έλεγχαν 1.292.108 στρέμματα, το $\frac{1}{3}$ περίπου της πεδινής και καλλιεργήσιμης έκτασης, σε σχέση με τα 4.000.000 στρέμματα που υπολόγισε η Επιτροπή της Βουλής.³⁰ Τα αγροκτήματα αυτά όμως δεν αποτελούσαν ενιαίες εκτάσεις. Αντίθετα, ήταν διασκορπισμένα ανάμεσα σε άλλα. Μία από τις ελάχιστες εξαιρέσεις ενιαίας μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας αποτελούσε η περιοχή Ζάροχο – Γριζάνο του Χρηστάκη-Ζωγράφου στον άξονα Τρικάλων – Λάρισας, δίπλα στα σύνορα τότε με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που υπολογιζόταν σε 268.587 στρέμματα.³¹

Όλες οι εκτάσεις των τριών μεγάλων γαιοκτημόνων που παρουσιάζονται στον Πίνακα 1, επιμερίζονται σε 40 αγροκτήματα, το $\frac{1}{10}$ δηλαδή σε σχέση με τις 400 μεγάλες ιδιοκτησίες-αγροκτήματα που κατέγραψε η Επιτροπή της Βουλής. Στα υπόλοιπα 360 αντιστοιχούσαν τα εναπομείναντα 2.700.000 στρέμματα περίπου. Επιχειρώντας, στη συνέχεια, μια διαίρεση του συνολικού αριθμού των εκτάσεων των τριών μεγαλύτερων γαιοκτημόνων με τον αριθμό των αγροκτημάτων τους (1.292.108:40) προκύπτει μια τάξη μεγέθους για τη μέση έκταση ενός αγροκτήματος: συγκεκριμένα, αυτό ισούται με 32.300 στρέμματα.

Η πλειονότητα των αγροκτημάτων όμως ήταν μάλλον μικρότερης έκτασης. Η υπόθεση αυτή έχει την αφετηρία της στον συσχετισμό του παραπάνω αποτελέσματος με την πλειονότητα των ίδιων των αγροκτημάτων του Πίνακα 1. Η τάση αυτή επίσης προσεγγίζει την ειδικότερη επεξεργασία των στοιχείων της Επιτροπής της Βουλής, που είχε επιχειρήσει παλιότερα ο Βαγγέλης Πρόντζας. Σε αυτήν το κατώτερο μέγεθος της έκτασης ενός θεσσαλικού μεγάλου αγροκτήματος αποτιμάται στα 3.000 στρέμματα³²

30. Υπουργείο των Οικονομικών, *Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής*, Αθήνα, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου και Λιθογραφείου, 1896, σ. 8.

31. Ο ενιαίος χαρακτήρας αυτών των εκτάσεων αυξανόταν κατά 102.000 περίπου στρέμματα, που βρίσκονταν όμως στην πλευρά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έπειτα από τη χάραξη των συνόρων, βλ. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος, ό.π.*, σ. 466.

32. Στην Ελλάδα του 19ου αιώνα οι στατιστικές χρησιμοποιούσαν το μετρικό ή βασιλικό στρέμμα, το οποίο αντιστοιχεί σε 1.000 τετραγωνικά μέτρα ($\frac{1}{10}$ του εκταρίου). Η Επιτροπή της Βουλής που μελέτησε τα ζητήματα της Θεσσαλίας το 1896, υιοθέτησε το οθωμανικό στρέμμα, το λεγόμενο dönüm, που αντιστοιχεί σε 914 τετραγωνικά μέτρα. Συνεπώς, ο πραγματικός αριθμός των στρεμμάτων είναι κατά τι μικρότερος, αλλά δεν ανατρέπει τη συνολική εικόνα. Επίσης, η Επιτροπή κατέγραψε το συνολικό αριθμό των μεγάλων ιδιοκτησιών και των στρεμμάτων τους ανά δήμο, με αποτέλεσμα να δυσκολεύει ο εντοπισμός των επιμέρους χαρακτηριστικών καθενός αγροκτήματος ξεχωριστά, βλ. Σ. Πετμεζάς, *Η ελληνική αγροτική οικονομία*

και το ανώτερο περίπου στα 53.000 στρέμματα.³³ Ως προς τη χρονική συγκυρία, νωρίτερα από κάθε άλλον ομογενή κεφαλαιούχο που αποφάσισε να επενδύσει στα μεγάλα αγροκτήματα της Θεσσαλίας, αυτό το επιχείρησε ο Χρηστάκης Ζωγράφος ήδη από τη δεκαετία του 1870. Παραμονές της ενσωμάτωσης ακολούθησε ο Κωνσταντίνος Ζάππας και πολύ αργότερα, το 1887, ακολούθησε η οικογένεια Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση.

Οι δύο πρώτοι, με καταγωγή από τη Βόρεια Ήπειρο και έντονη επιχειρηματική δραστηριότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, επιχείρησαν να διαφοροποιηθούν από την παραγωγή των δημητριακών, να αλλάξουν καλλιέργειες και να συνδέσουν την παραγωγή των αγροκτημάτων τους με τη μεταποίηση.

Ήδη από την περίοδο 1874-1877 εισήγαγαν σιδερένια άροτρα, θεριστικές μηχανές και εκκοκκιστήρια καλαμποκιού.³⁴ Στην ίδια κατεύθυνση και ο Κωνσταντίνος Ζάππας, επιδίωξε την καλλιέργεια του κλωστικού φυτού της βοιχμηρίας, με στόχο να συνδεθεί με τη βιομηχανική παραγωγή νημάτων.³⁵ Ανάλογη διάθεση καινοτομίας επέδειξε, παράλληλα, και ο Θ. Μαυρογορδάτος εισάγοντας γεωπονικές τεχνικές, λιπάσματα και γεωργικές μηχανές στις δικές του εκτάσεις.³⁶ Οι πρωτοβουλίες αυ-

κατά τον 19ο αιώνα. *Η περιφερειακή διάσταση*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, σ. 7· Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σ. 196.

33. Ειδικότερα, η μέση έκταση μιας αγροτικής εκμετάλλευσης στην ανατολική πλευρά (Δομοκός – Λάρισα – Τύρναβος) ήταν περίπου 16.400 στρέμματα, ενώ στη δυτική πλευρά (Καρδίτσα – Τρίκαλα – Καλαμπάκα) περίπου 15.300 στρέμματα. Συνοψίζοντας, πιθανότατα η έκταση της πλειονότητας των μεγάλων αγροκτημάτων της Θεσσαλίας εκείνη την περίοδο κυμαίνονταν μεταξύ 15.000 και 35.000 στρεμάτων, βλ. Β. Πρόντζας, *Οικονομία και γαιοκτησία*, ό.π., σ. 227-238.

34. Στη συνέχεια, προς το τέλος της δεκαετίας του 1880, ο Χρηστάκης Ζωγράφος στράφηκε στην καλλιέργεια του βαμβακιού, του ρυζιού και του ζαχαρότευτλου συστήνοντας ορυζοποιείο και ζαχαροποιείο, με στόχο την εξέλιξη των αγροκτημάτων του σε αγροτική βιομηχανική επιχείρηση, βλ. Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1990, σ. 237-238.

35. «Περί βοιχμηρίας», *Ελληνική Γεωργία*, τχ. ΙΑ' (Νοέμβριος 1887), σ. 483-489, Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 462-485· Φωτεινή Λέκκα, «Προσέγγιση στην ιστορία των Ζωγραφείων κτημάτων: συγκρότηση, έργειες σχέσεις και διάρθρωση των εκμεταλλεύσεων (1874-1909)», *Καρδιτσιώτικα Χρονικά VI* (Καρδίτσα 2003), Εταιρεία Καρδιτσιώτικων Μελετών, σ. 53-68· της ίδιας, «Νέες καλλιέργειες στα Ζωγράφεια κτήματα της Δυτικής Θεσσαλίας: το ρύζι, το τεύτλο και το βαμβάκι», *Τρικαλινά 24* (Τρίκαλα 2004), σ. 225-240.

36. Υπουργείο των Οικονομικών, *Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής*, ό.π., σ. 8.

τές εντοπίζονται στα αγροκτήματα και των τριών που βρίσκονταν στον άξονα Τρικάλων – Καρδίτσας, όπου η ολοκλήρωση της σιδηροδρομικής γραμμής Καλαμπάκας – Βελεστίου, το 1886, πιθανόν να δημιούργησε το αναγκαίο κίνητρο για αυτές τις καινοτόμες πρωτοβουλίες.³⁷ Δεν αποτυπώθηκε όμως και εξίσου καινοτόμα διάθεση στις εργασιακές σχέσεις των αγροκτημάτων τους. Και οι τρεις δεν αποτόλμησαν καμία αλλαγή στα αγροληπτικά συστήματα του μισακάρικου και του τριτάρικου, και στη μισθοδοσία με χρήμα των εργαζόμενων καλλιεργητών, όπως μας υποδεικνύουν, έως τώρα, οι διαθέσιμότητες των συμβολαίων.

Μια άλλη μερίδα ομογενών επενδυτών, όπως η οικογένεια Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση και η οικογένεια Τοπάλη, επένδυσαν στα μεγάλα αγροκτήματα της Θεσσαλίας προς το τέλος της δεκαετίας του 1880 και του 1890, αντίστοιχα. Από την πρώτη οικογένεια, τα τρία αδέρφια, Δημήτριος, Παύλος και Ιωάννης, επένδυσαν σε κάθε σημείο του θεσσαλικού κάμπου την περίοδο 1887-1888.³⁸ Λιγότερα αγροκτήματα αγόρασε η οικογένεια Τοπάλη στην περιοχή του Αλμυρού, όταν αποφάσισε να εγκατασταθεί από τη Ρουμανία στην Ελλάδα, στο τέλος της δεκαετίας του 1890.³⁹

Οι παραπάνω ομογενείς κεφαλαιούχοι διατήρησαν αυτούσια την έως τότε λειτουργία τους σε όλα τα επίπεδα.⁴⁰ Η επένδυσή τους στα θεσσα-

37. Λευτέρης Παπαγιαννάκης, *Οι ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910). Γεωπολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 21990, σ. 116.

38. Σε πρώτη φάση αγόρασαν είκοσι τρία αγροκτήματα από τον Αρμένιο Αβραάμ Πασά που ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, και στη συνέχεια άλλα τρία από τον Μεχμέτ Σαχίπ Μπέη και τη μητέρα του Φατμέ Δελχιζάρ Χανούμ, μέσω πληρεξουσίου τους στην Αθήνα, βλ. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 495.

39. Επρόκειτο για τα αγροκτήματα Καινούργιο, Άκετσι / Μικροθήβες, Δημητριάδα και Καραμπάσι / Άγιος Βάσιος, συνολικής έκτασης περίπου 54.000 στρεμμάτων, βλ. *Ποικίλη Στοά* 13 (1897-1898), σ. 306-310. Αικ. Καρβελά, *Μηχανισμοί εγκατάστασης*, ό.π., σ. 38.

40. Ειδικότερα, η περιγραφή για το αγρόκτημα στο Αμαρλάρ / Κοιλιάδα, ιδιοκτησίας της οικογένειας Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση, ήταν η εξής: «[...] κείμενον εντός της περιφέρειας του ειρηνοδικείου Λαρίσης, μεθ' όλων των περιεχομένων και ανηκόντων αυτώ γαιών καλλιεργησίμων, αγρών, γαιών ακαλλιεργητών, λειμώνων, αλωνίων, κήπων, βάλτων, σαζίκ, περιοχής και λοιπών εκτάσεων, απάντων τούτων εν όλω τεσσαράκοντα δύο χιλιάδων περίπου στρεμμάτων, είκοσι επτά οικιών, ενός πανδοχείου, σταύλων και σιταποθηκών μετά των παρακολουθημάτων και παραρτημάτων αυτών, δένδρων ημέρων και αγρίων, υδάτων και λοιπών δικαιωμάτων του τσιφλικίου τούτου, οροθετουμένου γύρωθεν του όλου τσιφλικίου ανατολικώς με αγρούς Χατζη-Χαλάρ, δυτικώς με ομοίους των χωριών Λουτρών και Τκουσάν, μεσημβρινώς με οδόν και αρκτικώς με αγρούς χωρίου Τουρσουλάρ [...]], ΦΕΚ Α'17, 1/2/1902, ό.π.

λικά αγροκτήματα συμπλήρωνε τις επιχειρηματικές δραστηριότητες που διέθεταν στο εξωτερικό. Συντήρησαν το μισακάρικο και το τριτάριο σύστημα, επιδίωκαν αγοραπωλησίες⁴¹ και πολλές φορές υπενοικιάζαν ολόκληρα αγροκτήματα ή τμήματά τους σε τρίτους ενδιαφερόμενους επιχειρηματίες⁴² και σε νομάδες κτηνοτρόφους.⁴³ Σύμφωνα, μάλιστα, με την περιγραφή του αρχαιολόγου Αλέξανδρου Φιλαδελφέως, που εργάστηκε στη Θεσσαλία εκείνη την περίοδο, ο Ιωάννης Στεφάνοβιτς-Σκυλίτσης ήταν ο πρακτικός άνθρωπος που περιοριζόταν στο να εισπράττει «[...] παχέα εισοδήματα, χωρίς να ριψοκινδυνεύη ουδέ έν νίκελ εν τη θεσσαλική πεδιάδι [...]».⁴⁴

Μια τρίτη κατηγορία ομογενών κεφαλαίουχων με πολυσχιδή δραστηριότητα στο εξωτερικό, όπως ο Ιωάννης Ανδρ. Οικονόμου (1834-1921) και ο Χρήστος Ν. Τσιτσόπουλος (1839-1916), εντοπίζονται να επενδύουν σε αγροκτήματα μέσης έκτασης, των 25.000 στρεμμάτων περίπου. Και αυτοί διατήρησαν την παλαιότερη μορφή της επίμορτης αγροληψίας ως κύριας επιχειρηματικής λογικής εκμετάλλευσης, παρ' όλη την εμπιστοσύνη στη γεωπονική καινοτομία που επέδειξε στο γύρισμα του αιώνα ο δεύτερος, κυρίως.

Ειδικότερα, ο Οικονόμου, με καταγωγή από την Έδεσσα, δραστηριοποιήθηκε στο εμπόριο των σιτηρών και στην εκμετάλλευση μεγάλων αγροκτημάτων στο Ιάσιο της Ρουμανίας και ατμόμυλων στην Τεργέ-

41. Η οικογένεια Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση, πέρα από τα αγροκτήματα που αγόρασε την περίοδο 1887-1888, αγόρασε επιπλέον τα αγροκτήματα Καλογηρανά και Μάρκο, τα οποία στη συνέχεια πούλησαν στον Παναγιώτη Χαροκόπο, βλ. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 493-494.

42. Η διαδικασία αυτή πιθανότατα συνεχίστηκε και από το ελληνικό κράτος, τον διάδοχο ιδιοκτήτη. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη – Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, φάκ. 185.3: Προκήρυξη Οικονομικού Εφόρου Τρικάλων περί πενταετούς ενοικιάσεως του δικαιώματος (γεώμορου των δημητριακών καρπών και όλων των άλλων εισοδημάτων επτά εθνικών χωριών (τσιφλικίων) ανηκόντων πρότερων [sic] εις τον Ιωάννης [sic] Στεφάνοβιτς-Σκυλίτσην της 25ης Μαΐου 1905.

43. Δημοσθένης Συρράκης, «Νομαδική, μόνιμος και γεωργική κτηνοτροφία εν Ελλάδι», *Γεωργικόν Δελτίον της Ελληνικής Γεωργικής Εταιρείας* τ. XII, τχ. 269 (Μάρτιος-Αύγουστος 1925), σ. 686-698, 735-744 (651-777). Στέλιος Μουζάκης, *Συμβολή στην έρευνα της οργάνωσης και της οικονομίας της ημινομαδικής κοινότητας. Συμπληρωματικές δραστηριότητες των κτηνοτρόφων της Πίνδου*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2017, σ. 135-137.

44. Ο Ιωάννης Στεφάνοβιτς-Σκυλίτσης απέμεινε ο μοναδικός κληρονόμος των θεσσαλικών αγροκτημάτων, έπειτα από τον θάνατο των αδερφών του, βλ. Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος*, ό.π., σ. 495.

στη.⁴⁵ Τα θεσσαλικά αγροκτήματα που απέκτησε, διατηρήθηκαν στην κατοχή του μέχρι τον θάνατό του.⁴⁶ Γεννημένος το 1839 στο Καρπενήσι της Ευρυτανίας, ο Τσιτσόπουλος υπήρξε από τους πρώτους αντιπροσώπους μεγάλων ευρωπαϊκών οίκων κοσμημάτων στη Θεσσαλία. Επέλεξε τη Λάρισα ως τόπο μόνιμης εγκατάστασής του και το 1866 ίδρυσε οίκο χονδρικής πώλησης διαμαντιών. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 αγόρασε εξ ημισείας και εξ αδιαιρέτου με τον κτηματία και κοσμηματοπώλη Νικόλαο Αρσενίδη αγροκτήματα συνολικής εκτάσεως 2.000 στρεμμάτων στο χωριό Αλήφακα / Κάστρο της Λάρισας. Στη συνέχεια μετακόμισε στην Κωνσταντινούπολη. Μετά τον πρόωρο θάνατο του συνεταίρου του (Φεβρουάριος 1883), χρέη διαχειριστή του αγροκτήματος ανέλαβε για μία εξαετία ο γεωπόνος Νικόλαος Ζεντανίδης. Παράλληλα, αρκετοί κάτοικοι του χωριού Αλήφακα προσλήφθηκαν ως επιστάτες και χειριστές γεωργικών μηχανημάτων. Οι επενδύσεις του Τσιτσόπουλου επεκτάθηκαν και στα αγροκτήματα Ζούλιανη / Ζηλευτή και Τουρναβοί / Χρυσουγή των Τρικάλων.⁴⁷

Η επόμενη κατηγορία αγοραστών έχει να κάνει με εκείνους που είχαν την έδρα τους στο ελληνικό Βασίλειο και επιχειρήσαν να συνδέσουν τις υπόλοιπες επιχειρηματικές τους δραστηριότητες με την αγροτική παραγωγή. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια Αγαθοκλή, με προεξάρχοντα τον Κωνσταντίνο, που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή της Στυλίδας ήδη από τη δεκαετία του 1860, διαθέτοντας αλευρόμυλο, ποτοποιείο και εκκοκκιστήριο. Την επομένη της ενσωμάτωσης, τα μέλη της οικογένειας αγόρασαν τα αγροκτήματα Μεγάλο Παζαράκι / Άγιος Βησσάριος και Ουζούν Καραλάρ / Γραμματικό, στην περιοχή

45. Το 1872 ίδρυσε ατμόμυλο στην Τεργέστη, όπου και εγκαταστάθηκε. Από το 1881 και μετέπειτα τον συναντάμε να ιδρύει και να διευθύνει επιχειρηματικές δραστηριότητες σε Ιταλία, Σλοβενία, Γαλλία, Αυστρία και Ινδίες. Αμέσως μετά την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας, αγόρασε τα αγροκτήματα Μπουχλάρ / Άγιος Γεώργιος και Σούλετσι / Κυπάρισσος στην περιοχή του Κραννώνα της Λάρισας, τα οποία γειτνίαζαν. Τη διαχείριση των θεσσαλικών αγροκτημάτων του την εμπιστεύθηκε στον επιστάτη Δημήτριο Οικονομάκη, ο οποίος μετεξελίχθηκε σε συνδιοκτήτη με το πάρασμα των χρόνων, βλ. εφημ. *Ελευθερία* (Λάρισα), 25/11/2018.

46. Γενικά Αρχεία Κράτους (ΓΑΚ), Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελοι Αποζημίωσης Κτημάτων Θεσσαλίας: 764 και 790.

47. Τα αγροκτήματα των Τρικάλων, έκτασης 18.000 στρεμμάτων, παρέμειναν και σε αυτήν την περίπτωση στην κατοχή του, μέχρι την απαλλοτριώσή τους, και λειτουργούσαν και αυτά με το σύστημα της επίμορτης αγροληψίας, βλ. εφημ. *Ελευθερία* (Λάρισα), 24/2/2019, ΓΑΚ, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελοι Αποζημίωσης Κτημάτων Θεσσαλίας: 341 και 690.

της Καρδίτσας. Το δεύτερο το πούλησαν σχεδόν αμέσως στον Θ. Μαυρογορδάτο. Ταυτόχρονα, επένδυσαν σε αλευρόμυλους στο Βελεστίνο και στην περιοχή των Τρικάλων –συγκεκριμένα στην Αγία Μονή και στο Φλαμούλι. Βασικές επιδιώξεις της οικογένειας ήταν η καθετοποίηση της παραγωγής, η εξασφάλιση φθηνών και ελεγχόμενης ποιότητας αγροτικών προϊόντων, η μεταποίησή τους και η διάθεσή τους στις πόλεις.⁴⁸

Μια άλλη κατηγορία αγοραστών ήταν εκείνη που επέλεξε να δραστηριοποιηθεί μόνο στη γεωργική παραγωγή και διέυθυναν οι ίδιοι τις εργασίες των αγροκτημάτων τους. Τέτοια περίπτωση αποτέλεσε το αγρόκτημα της Ματαράγκας / Πύργου Κιερίου στην Καρδίτσα. Η καθυστέρηση της πληρωμής των τόκων και του δανείου από τη μουσουλμάνα οθωμανή ιδιοκτήτρια Φατμέ Ζαχρή Χανούμ είχε ως αποτέλεσμα τον πλειστηριασμό του αγροκτήματος και την αγορά του το 1891 από τον Ιωάννη Φωτιάδη Πασά που είχε διατελέσει πρεσβευτής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Αθήνα. Μετά τον θάνατό του, το αγρόκτημα των 19.000 στρεμμάτων ανέλαβε η κόρη του, Ραλλού Φωτιάδη.⁴⁹

Η τελευταία διακριτή κατηγορία μεγάλων γαιοκτημόνων ήταν εκείνη

48. Στη δεκαετία του 1890 λειτούργησαν στην Αθήνα πρατήριο καπνών και τσιγάρων, προερχόμενων από τα θεσσαλικά τους αγροκτήματα, και στη συνέχεια ίδρυσαν καπνεργοστάσιο. Ο Κωνσταντίνος εκλεγόταν βουλευτής Φθιώτιδας έπειτα από το 1892, ενώ ο Γεώργιος εκλεγόταν στην περιφέρεια Τρικάλων έπειτα από το 1905. Το Μεγάλο Παζαράκι της Καρδίτσας πάντως παρέμεινε στην ιδιοκτησία της οικογένειας έως την απαλλοτριώσή του από το ελληνικό κράτος και καταμετρήθηκε τότε σε 35.000 στρέμματα, βλ. *Μητρώον Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών. 1822-1935*, Αθήνα, Βουλή των Ελλήνων, 1986, σ. 88-89· Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1986, σ. 123· Αντώνης Αντωνίου, «Τα τσιφλίκια του Κωνσταντίνου Αγαθοκλή στη νοτιοδυτική Θεσσαλία», *Ο Δήμος Ταμασίου μέσα από την ιστορία και τον πολιτισμό του: Πρακτικά Συνεδρίου*, Λεοντάρι Καρδίτσας 2010, σ. 97-106· Φένια Λέκκα, «Μεταποιητικές επιχειρήσεις στη Θεσσαλία, 1881-1940», *Θεσσαλία: Ιστορικές πηγές*, Λάρισα, ΕΤΕΔΚ Θεσσαλίας, 2006, σ. 100-119· ΓΑΚ, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, *Φάκελοι Αποζημίωσης Κτημάτων Θεσσαλίας*: 500 και 514.

49. Οι γαίες του θεωρούνταν εξαιρετικής ποιότητας, ενώ από την περιοχή διερχόταν ο Σοφαδίτικος ποταμός. Το αγρόκτημα ήταν χωρισμένο σε λωρίδες καλλιέργειας-αμειψισποράς (ντάμκες) και διέθετε αυλαγάδες, αλωνότοπους, καπνοτόπια και στρέμματα αμπέλων. Λειτουργούσε με το τριτάριο σύστημα και καλλιεργούνταν από οικογένειες κολίγων, παρεκτενέδων και κουλουκτσήδων, βλ. Φωτεινή Α. Φιλίππου, *Τοπική Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας. Το τσιφλίκι του Πύργου Κιερίου Καρδίτσας (c. 1430-1923). Ιστορικοκοινωνικές συνιστώσες στην κεντροδυτική πεδινή Θεσσαλία*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, 2014, σ. 188-228.

των τοπικών οικογενειών. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτέλεσε η οικογένεια Βλιτσάκη ή Μπλιτσάκη ή Μπλετσάκη, η οποία στη δεκαετία του 1880 κατείχε το αγρόκτημα Βάναρι / Μαραθέα στην περιοχή της Καρδίτσας, έκτασης περίπου 15.700 στρεμμάτων, και στις παραμονές της απαλλοτρίωσης, τη δεκαετία του 1920, έλεγχε συνολικά περίπου 58.164 στρέμματα. Η έγγειος ιδιοκτησία της οικογένειας αποτέλεσε το βάθρο για την κοινωνική και πολιτική της εμβέλεια, καθώς καθόριζε σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές διευθετήσεις στο τοπικό επίπεδο.⁵⁰

Συστηματοποιώντας στη συνέχεια τα παραπάνω στοιχεία για τους έως τώρα άγνωστους και μικρότερου βεληνεκούς γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας σε Πίνακα, παρόμοιο με τον προηγούμενο που αφορούσε τους μεγάλους ομογενείς επενδυτές, προκύπτει η παρακάτω αποτύπωση:

Πίνακας 2
Μικρότερου βεληνεκούς γαιοκτήμονες και αγροκτήματα
στη Θεσσαλία, 1881-1900

Ιδιοκτήτης	Αγορά	Οικισμός / Αγρόκτημα	Μετονομασία	Έκταση*	Επαρχία
Ιωάννης Οικονόμου	1881- 1890	Μπουχλάρ Σούλετσι	Άγιος Γεώργιος Κυπάρισσος	20.535 7.295	Λάρισας Λάρισας
				Σύνολο: 27.830	
Νικόλαος Αρσενίδης	1881- 1890	Αλήφακα	Κάστρο	4.153	Λάρισας
Χρήστος Τσιτσόπουλος	1866- 1890	Τουρναβοί Ζούλιανη	Χρυσαυγή Ζηλευτή	18.773	Τρικάλων Τρικάλων

50. Ο Χρήστος Μπλιτσάκης / Βλιτσάκης υποστήριζε το τρικουπικό κόμμα και εκλέχθηκε βουλευτής της περιφέρειας Τρικάλων στις εκλογές του 1892 και 1895, ο γαιοκτήμονας, δικηγόρος και λόγιος Κωνσταντίνος (Ντούλας) Βλιτσάκης συνέγραψε τον ύμνο των γυμναστικών αγώνων των Τρικάλων, το 1904, και ο δικηγόρος Απόστολος Βλιτσάκης υποστήριζε την ανορθωτική προσπάθεια, έπειτα από το κίνημα του Γουδή, την περίοδο 1909-1910, βλ. *Μητρών Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών*, ό.π., σ. 138-139· ΓΑΚ, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελοι Αποζημίωσης Κτημάτων Θεσσαλίας: 478, 999, 1017 και 1020· Μαρούλα Κλιάφα, *Τρίκαλα. Από τον Σείφουλλάχ ως τον Τσιτσάνη. Οι μεταμορφώσεις μιας κοινωνίας όπως αποτυπώθηκαν στον τόπο της εποχής, τ. Α', 1881-1910*, Αθήνα, Κέδρος, 1996, σ. 117, 228, 301· Φ. Λέκκα, *Χρηστάκης Ζωγράφος, ό.π.*, σ. 573· Βασιλική Στεργίου, *Διαλεχτό. Ο τόπος και η ιστορία του, Τρίκαλα* 2015, σ. 44-45.

Ιδιοκτήτης	Αγορά	Οικισμός / Αγρόκτημα	Μετονομασία	Έκταση*	Επαρχία
				22.926	
Οικογένεια Αγαθοκλή	1881- 1890	Μεγάλο Παζαράκι	Άγιος Βησσάριος	34.894	Καρδίτσας
Οικογένεια Φωτιάδη	1891	Ματαράγκα Δέσιανη	Πύργος Κιερίου Αετόλοφος	13.087 619	Καρδίτσας Αγιάς
				13.706	
Οικογένεια Βλιτσάκη	1881- 1890	Βάναρη Διάλεσι Μεγάρχη Μικρό Μέρτζι	Μαραθέα Διαλεκτό Μεγάρχη Κεφαλόβρυσο	15.730 10.410 22.110 9.914	Καρδίτσας Τρικάλων Τρικάλων Τρικάλων
				58.164	

* Πρόκειται για την απαλλοτριωθείσα έκταση που υπολόγισε το 1917 η τοπογραφική υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας κατά την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης και τη διανομή των μεγάλων αγροκτημάτων, βλ. ΓΑΚ, Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Φάκελοι Αποζημίωσης Κτημάτων Θεσσαλίας: 478, 999, 1017 και 1020.

Αν και το δείγμα είναι αρκετά μικρό, αναδεικνύεται καταρχάς μια τάση ισχυρής παρουσίας αυτής της κατηγορίας γαιοκτημόνων προς τη δυτική πλευρά, αλλά κυρίως ξεχωρίζει η σταθερή και συνεπής παρουσία τους, έως τη στιγμή της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης του 1923.⁵¹

Η κατηγορία αυτή, μάλιστα, κυριαρχεί απόλυτα στην καθημερινότητα στο γύρισμα του αιώνα, καθώς οι μεγάλοι γαιοκτήμονες (με εξαίρεση τον Χρηστάκη Ζωγράφο) εγκατέλειπαν τα αγροκτήματά τους στο ελληνικό κράτος ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1890. Ο Αλεξ. Κασσαβέτης είχε δωρίσει από το 1888 το αγρόκτημά του (27.000 στρέμ.) για τη λειτουργία γεωργικής σχολής, ο Κωνσταντίνος Ζάππας είχε ορίσει ως κληρονόμο της θεσσαλικής του έγγειας ιδιοκτησίας (197.457 στρέμ.) το ελληνικό κράτος, ενώ ο Ιωάννης Στεφάνοβιτς-Σκυλίτσης πούλησε τα αγροκτήματά της οικογένειας (604.700 στρέμ.) στο ελληνικό κράτος το 1902, έναντι του συμβολικού ποσού των 80.000 στερλινών. Στις αρχές του 20ού αιώνα το ελληνικό κράτος αποτελούσε ουσιαστικά τον μεγαλύ-

51. ΦΕΚ Β'26, 5/4/1923: «Περί ορισμού των απαλλοτριωτέων κτημάτων προς σχηματισμόν μικροϊδιοκτησιών εν τοις νομοίς Τρικάλων και Λαρίσης και τη πρώην επαρχία Δομοκού».

τερο γαιοκτήμονα της περιφέρειας, καθώς έλεγχε, είτε άμεσα είτε έμμεσα, 829.157 στρέμματα.⁵²

Ταξινομώντας στη συνέχεια όλους τους γαιοκτήμονες με βάση τις επιχειρηματικές στρατηγικές τους, διακρίνουμε τέσσερις κύριες κατηγορίες στη Θεσσαλία, στη δεκαετία 1880-1890:

1. Οι επίδοξοι καινοτόμοι ομογενείς κεφαλαιούχοι, και συγκεκριμένα ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Κωνσταντίνος Ζάππας, που επενδύουν από πολύ νωρίς. Αυτοί έλεγχαν τα μεγαλύτερα αγροκτήματα και προσπάθησαν να εισαγάγουν γεωπονικές καινοτομίες διεκδικώντας, έστω και με ατελή τρόπο, τον μετασχηματισμό των αγροκτημάτων τους σε επιχειρηματικές μονάδες. Η προσπάθειά τους αυτή όμως δεν κλιμακώθηκε. Δεν επέλεξαν να αντικαταστήσουν τις έως τότε συνήθειες της επίμορτης αγροληψίας στις εργασιακές σχέσεις και να αποτελέσουν πετυχημένο πρότυπο μιας καινούργιας παραγωγικής λειτουργίας.
2. Οι ομογενείς κεφαλαιούχοι που επένδυσαν έπειτα από το 1885, χωρίς να αλλάξουν τίποτε στο παλιότερο τσιφλικικό σύστημα της παραγωγής των σιτηρών. Σε αυτήν την κατηγορία ξεχωρίζει η οικογένεια Στεφάνοβιτς-Σκυλίτση.
3. Οι Έλληνες εμπορο-βιομήχανοι, όπως η οικογένεια Αγαθοκλή, που επιχειρήσε να συνδέσει την υπάρχουσα λειτουργία των αγροκτημάτων με τη μεταποίηση, επενδύοντας κυρίως σε προϊόντα που συνέδεαν τη γεωργική παραγωγή με την αστική κατανάλωση (αλευροποιία, καπνοβιομηχανία).
4. Τέλος, την πολυπληθέστερη αριθμητικά κατηγορία, που έλεγχε τα περισσότερα αγροκτήματα μέσης και μικρότερης έκτασης, αποτελούσαν: α) ντόπιοι, δηλαδή μόνιμοι κάτοικοι της Θεσσαλίας, μουσουλμάνοι –πρώην Οθωμανοί– και χριστιανοί ορθόδοξοι, Έλληνες και Βλάχοι β) επήλυδες αγοραστές, κυρίως Έλληνες και Βλάχοι, με προέλευση είτε από την όμορη Οθωμανική Αυτοκρατορία είτε από το ελληνικό Βασίλειο. Αυτοί συντήρησαν το παλιότερο σύστημα της επίμορτης αγροληψίας και κυριάρχησαν απόλυτα στον θεσσαλικό κάμπο από τις αρχές του 20ού αιώνα έως και τη στιγμή της έναρξης της αγροτικής μεταρρύθμισης, στη δεκαετία του 1920.

52. Αικ. Καρβελά, *Μηχανισμοί εγκατάστασης*, ό.π., σ. 121, Ζάππειος Επιτροπή, *Περιοσιά εν Ελλάδι και υποχρεώσεις επιβεβλημένα εκ της διαθήκης. Διαχείρισις 1892-1900*, Αθήνα 1902, σ. 21· ΦΕΚ Α'17, 1/2/1902, ό.π.

Ολοκληρώνοντας, η διερεύνηση που παρουσιάστηκε εδώ, δημιουργεί καινούργια ερεθίσματα για τη μελέτη του αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας. Στο σημείο αυτό έχει σημασία να επισημανθεί πως οι σύγχρονες προσπάθειες οφείλουν να λαμβάνουν υπόψιν τους τη μορφή και το περιεχόμενο του αστικού μετασχηματισμού των τσιφλικιών, που διαρκώς εξελισσόταν στην καθημερινότητα ήδη από τη δεκαετία του 1850, όταν ακόμη η περιφέρεια αποτελούσε μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁵³ Εκείνες οι διεργασίες όμως παρέμειναν ανολοκλήρωτες στα ζητήματα α) του νομικού καθορισμού της απόλυτης ιδιοκτησίας και β) της εισαγωγής του χρήματος στις εργασιακές σχέσεις.

Η συνθήκη ενσωμάτωσης του 1881 εγκαθίδρυσε καθεστώς πλήρους και απόλυτης ιδιοκτησίας στις έγγειες σχέσεις. Τα αγροληπτικά συμβόλαια που συνήπταν οι γαιοκτήμονες και οι καλλιεργητές στο φιλελεύθερο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, είχαν μεν ως τυπικό υπόβαθρο την ελεύθερη βούληση των δύο μερών, ουσιαστικά όμως αποστερούσαν από τους καλλιεργητές το δικαίωμα της ελεύθερης διαπραγμάτευσης της εργασίας τους, καθώς αυτοί αμείβονταν σε είδος κι όχι σε χρήμα.

Τη δεκαετία του 1880-1890 οι μεγάλοι ομογενείς κεφαλαιούχοι και οι μεγαλύτεροι γαιοκτήμονες της Θεσσαλίας, ο Χρηστάκης Ζωγράφος και ο Κωνσταντίνος Ζάππας, σε αντίθεση με τις έως τώρα εντυπώσεις, έδειξαν ενεργό ενδιαφέρον για την επένδυση σε γεωργικές επιχειρήσεις και για την εισαγωγή γεωπονικών καινοτομιών. Ταυτόχρονα, μια κατηγορία εμποροβιομηχάνων, όπως η οικογένεια Αγαθοκλή, επιδίωξε με συστηματικό τρόπο να συνδέσει τη γεωργική παραγωγή των αγροκτημάτων με τη μεταποίηση και την πώληση αγαθών στις πόλεις, ενώ σημαντική οικονομική δραστηριότητα και επιρροή στις εξελίξεις είχαν και οι τοπικοί γαιοκτήμονες που έλεγχαν σημαντικό αριθμό μεσαίων αγροκτημάτων, αλλά για αυτούς γνωρίζουμε ελάχιστα.

Μολονότι δεν έχουμε αναλύσει πλήρως, έως τώρα, το περιεχόμενο των επιλογών τους, γνωρίζουμε εκ των υστέρων πως δεν τελεσφόρησαν. Οι αποδόσεις της γεωργικής παραγωγής και των κερδών των θεσσαλικών αγροκτημάτων στο σύνολό τους ήταν χαμηλές, με αποτέλεσμα την εγκατάλειψή τους από τους μεγάλους ομογενείς κεφαλαιούχους τη δεκαετία του 1890.⁵⁴ Η κατάσταση αυτή δεν βελτιώθηκε ποτέ και στη δεκαετία

53. Fatma Öncel Yusufoglu, *Agrarian relations and estate (Çiftlik) agriculture in Ottoman Thessaly (1780-1880)*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Boğaziçi University, Κωνσταντινούπολη 2018.

54. Υπουργείο των Οικονομικών, *Μελέτη περί της εν Θεσσαλία εγγείου παραγωγής*, ό.π., σ. 23-25· Χ. Αγραντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης*, ό.π., σ. 284-285.

του 1920 οι μεγάλες θεσσαλικές γαιοκτησίες αποσαθρώθηκαν από την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης.

Η προσέγγιση της θεσσαλικής γαιοκτησίας αποδεικνύεται εντέλει περισσότερο περίπλοκη από όσο νομίζουμε και απομένουν ακόμη αρκετά να γίνουν, για να την ερμηνεύσουμε με διαύγεια. Κατά την άποψή μου αυτή η προσπάθεια θα μπορούσε να εκκινήσει από τον συστηματικό προσδιορισμό των επιχειρηματικών στρατηγικών των γαιοκτημόνων. Η πρακτική τους να αμείβουν τους εργαζόμενους χωρικούς-καλλιεργητές σε είδος κι όχι σε χρήμα αποτελεί το πρώτο βήμα σε αυτήν τη διερεύνηση.

Εντέλει, η λειτουργία της θεσσαλικής γαιοκτησίας μετά το 1881 πιθανόν να μην αποτελούσε μια αναχρονιστική οθωμανική ιδιοτροπία. Η συγκριτική διερεύνηση αυτής της πιθανότητας με τα συμπεράσματα που έχουν καταταθεί από πρόσφατες εργασίες και για άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους, θεωρώ πως αποτελεί τη σύγχρονη πρόκληση για τη μελέτη της ελληνικής υπαίθρου κατά τον 19ο αιώνα.⁵⁵

---

55. Για τις νεότερες προσεγγίσεις που διερευνούν τις αγροληπτικές σχέσεις στις επαρχίες του νεοελληνικού κράτους, βλ. Α. Franghiadis, *Peasant Agriculture and Export Trade: Currant viticulture in Southern Greece 1830-1893*, αδημ. διδακτορική διατριβή, European University Institute, Φλωρεντία 1990· Υπακοή Χατζημιχαήλ, «...Συμβαλλόμενοι εν Αθήναις...». *Οικονομικές και κοινωνικές όψεις της Αθήνας στο πρώιμο ελληνικό κράτος (1833-1843)*, τ. I-II, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πέθυμο 2011· Evi Karouzou, *Les jardins de la Méditerranée. Agriculture et Société dans la Grèce du Sud 1860-1910*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών, 2014· Σταυρούλα Βερράρου, *Από τον κτηματία στον αγρότη: οικονομικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί στην επαρχία Τριφυλίας τον 19ο αιώνα*, αδημ. διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Πέθυμο 2014· Σάκης Δημητριάδης, *Οι μεγαλοκτηματίες της Εύβοιας τον 19ο αιώνα*, αδημ. διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2018· Στάθης Κουτροβίδης, «Γενόμενος κάτοχος απεράτων καλλιεργησίμων εκτάσεων...». *Η συγκρότηση της αστικής τάξης στην επαρχία Πατρών κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Σμίλη, 2021.

SUMMARY

George Gassias, *Exploring Thessalian land ownership 1881-1900*

This article presents the operation of the large Thessalian land holdings at the end of the 19th century. It presents a new perspective, that in the liberal context of the Greek kingdom the former Ottoman ciftliks were transformed into private ownership. It then exposes and attempts to investigate the characteristics of landowners throughout the territory, focusing in particular on the issue of their business choices.